

- 177 -

Kristó Gyula

NYELV ÉS ETNIKUM

A "KETTŐS HONFOGLALÁS" ELMÉLETI ALAPJAIHOZ

A "kettős honfoglalás" Iászló Gyula által kidolgozott elmélete szerint a IX. század végi magyar honfoglalást megelőzően tekintélyes számú magyar /finnugor nyelvű/ népesség Kárpát-medencei betelepedésével kell számolnunk.¹ Az elmélet alapkérdése tehát egy etnikum milyenségének, jellegének meghatározása. Hogyan lehet a középkor korai szakaszában egy etnikumot azonosítani, milyen ismervek /és milyen tudományok/ alkalmasak etnikai vonatkozások felderítésére? Mint ismeretes, a "kettős honfoglalás" elméletében éppen ebben az összefüggésben igen jelentős "bizonyítékokként" szolgálnak régészeti és embertani megfigyelések. A régészetiak elsősorban abban a formában, hogy az avar és magyar lelőhelyek /sirok/ fő tömbjeikben szinte kiegészítik egymást, az embertaniak pedig abban, hogy a magyar köznép embertani jellege avar kori örökség. Nem szólva itt most e megállapítások valóságtartalmáról, arról, hogy a sirok egymást kiegészítő jellege -- ha csakugyan így van -- elégséges alap-e ilyen következtetés levonására, illetve hogy a magyar köznép embertani karaktere valóban az avar kori anyagban lelheti-e meg előzményét,² figyelmünket arra kell fordítanunk: régészeti és embertani megfigyelések -- valóságtartalmuktól elvonatkoztatva -- alkalmasak-e etnikai megállapítások megtételére. Tudván azt, hogy e kérdések nemzetközi viták tárgyai, magunk azt

a nézetet képviseljük, amely szerint a régészeti tárgyak és jelenségek önmagukban nem etnikusak, kiváltképpen nem a tárgyi kultúra elemei.³ Sokkal határozottabban lehet állást foglalni az embertani megfigyelések etnikus jellegét illetően. Igen nagy valószínűséggel mondható, hogy a rassz-típusok nélkülözik az etnikai meghatározottságot, vagyis a rassz-típusok egyezései nem jelentenek önmagukban etnikai azonosságot. Kétségtelen, hogy egy etnosz meghatározásában fontos, de nem kizárólagos szerepe van a nyelvnek. A nyelv mellett az etnosz tagjait összefüzdő tudati jelenségek /kulturális hagyományok, a közös leszármazás tudata/, összefoglaló néven az etnoszociális Mi-tudat számít etnikai meghatározónak.⁴ Amennyiben a IX. század végi magyar honfoglalást megelőzően egy másik magyar honfoglalás is történt /volna/, ennek a több oldalról valószínűsített feltételezés szerint 670 körül a Kárpát-medencében megjelent új etnikumnak a magyarságát nem elsősorban régészeti-embertani hanem nyelvi-kulturális vonatkozásban lehetséges és szükséges meghatározni.

Maga László Gyula is eredendően nyelvi nyomon haladt. Mint írja: "Foltevésem abból indult ki, hogy nem értettem, hogyan lehetséges, hogy a Kárpát-medence közepét tömören kitöltő avarságnak úgyszólván semmi nyelvi emléke nem maradt", miközben a számban sokkal kisebb tömegű szlávok nyomát rengeteg helynév őrzi a Közép-Duna vidékén.⁵ László Gyula mindenekelőtt Csallány Dezső avar leletkataszterét⁶ vetette össze Kniezsa Istvánnak a XI. századi Magyarország népeiről készített etnikai térképével,⁷ majd a kései ava-

rok és a honfoglalók településeit viszonyította a Csallány-féle avar, illetve a Szőke Béla által szerkesztett honfoglaló magyar leletkataszter alapján,⁸ s arra következtetésre jutott, hogy "a honfoglalás kori, sűrűn benépesült magyar területek közötti óriási » kimaradó « területeken sűrű » késő-avar « temetőcsoportokat /tehát településeket/ találunk, de szinmagyar helynevekkel egyetemben." Példaként emeljük ki a Kárpát-medencei régiók közül a Dunántúlt. László Gyula úgy látja: ennek déli, keleti és nyugati részén zsúfoltan vannak késő avar temetők, míg Árpád magyarjainak temetői hiányoznak. Mivel a Kniesz-térkép e vidékek alapnépességét magyarként határozza meg, László Gyula szerint az itteni csaknem szinmagyar helyneveket a késő avarok, vagyis az első honfoglalás magyarjai adták. Az elmélettel szemben e vonatkozásban több kifogás is emelhető. Mindenekelőtt kérdéses: Árpád magyarjainak temetőit csupán a lovastemetkezéses--szablyás--övgarnitúra /mindenképpen gazdag mellékletes/ sírokban lehet-e, szabad-e keresnünk, s jogunk van-e a magyarságtól megtagadni a részvételt /ha persze nem is a kizárólagos részvételt/ a sűrű, soros, kevés mellékletű /hagyományosan a Bjelo Brdó-i kulturához sorolt/ temetkezési rend sírjaiban.⁹ Mert ha ezeket is a 895 utáni magyarság régészeti hagyatékához -- legalábbis részben -- tartozónak tekintjük, máris sokban módosul a Dunántúl települési képe. Továbbá: bármiként is vélekedjünk a Bjelo Brdó-i kultúra etnikai összetevőiről, azt kétségbe vonni, hogy a magyarok a X. század végéig birtokba vették a Dunántúlt is,

nem lehet. Az ezredforduló körül az egyházi és vármegyei szervezetnek az egész Kárpát-medencére példát szolgáltató itteni kiépülése meggyőzően bizonyítja ezt. S ennek nyomatékos hangoztatása ezért nagy fontosságú, mert a Knieszsa-féle térkép -- még erős megszorításokkal is -- csak a XI. század végi etnikai állapotok bemutatására alkalmas, amikor már hosszabb idő óta bizonyosan éltek ott magyarok, akiktől a terület magyar helynévanyaga származik. Nem szerencsés tehát a késő avar népesség és a 895. évi honfoglalók állítólag egymást kiegészítő temetőit a XI. századi /XI. század végi/ magyar nyelvhatárral összevetni, mert téves következtetések kiindulópontja lehet az összehasonlításba bevont két dátum közötti 200 év figyelmen kívül hagyása.

Hasonló mondható el Szádeczky-Kardoss Samu okfejtéséről is: "A római kor és a XI. század /a magyar állam irásbeliségének megindulása/ közötti félévezred forrásai annyira kis számúak, szegényesek, hézagok, gyakran bizonytalan értelmezésűek és rosszul tájékozottak, hogy a bennük előforduló szűkös és problematikus Kárpát-medencei névanyag félreérthetetlen bizonyossággal nem mutathatja meg: meddig nem és mikortól lehet vagy éppen kell finn-ugor /előmagyar/ nyelvű etnikum jelenlétével számolni a Közép-Dunamedencében. A magyar átlagember, de a történészek, kutatók többségének tudatában is bizonyított tényként élő tétel, miszerint Árpád 896-os honfoglalása a szóban forgó terminus, c s a k h i p o t é z i s, amely mellett más feltevések nem hagyhatók számitáson kívül."¹⁰

Azt elvitatni, hogy 895-ben /illetve 896-ban/ alapvetően magyar etnikumú népesség jött be a Kárpát-medencébe, nem lehet. Elég ennek bizonyosságaképpen arra hivatkozni, hogy a IX. századi, utóbb a Kárpát medencében hont foglaló magyarok fejedelme az a Levedi volt, akinek a neve megnyugtatóan csak a finnugorból magyarázható.¹¹ S ezzel eleget tettünk a Szádeczky-Kardoss Samu által támasztott kritériumnak: a római kor és a XI. század közti időből ismerjük a magyarok tömeges Kárpát-medencei behatolását, a 895. évi honfoglalást, amely magyarázatát adhatja a területen a XI. századtól kezdve kimutatható magyar helynévanyagnak. Annak bizonyítása vagy akár adatokkal alátámasztott feltételezése, hogy 895 előtt még egy magyar honfoglalással kellene számolni a Kárpát-medencében, speciális bizonyítékokat igényel, mindenekelőtt nyelvi--tudati vonatkozásban.

S a "kettős honfoglalás" László Gyula által képviselt elmélete éppen ezen a ponton, vagyis az etnikai minősítés szempontjából súlyos érvek dolgában áll igen gyenge lábakon. Vegyük sorra ezeket! László Gyula igen nagy fontosságot tulajdonít annak a 860. évi oklevélnek, amely Olajos Teréz munkássága révén vált ismertté a magyar történészek előtt, amely a Dunántúl nyugati peremén egy marcha uangeriorum nevű hegyet említ.¹² László Gyula kapcsolatba hozza a uanger- szó onogur névnevből alakult alakját a magyarok végső soron szintén onogurból származó idegen nyelvi megnevezésével /vengr-, venger- stb./, s annak bizonyosságául tekinti, hogy az avarokat uengernek nevezték, akik ily módon elnevezésükből következően magyarok voltak.¹³

Frappánsan bizonyítja Bóna István, hogy a Karoling-kori évkönyvekben az avarokra használt Wandali megnevezés voltaképpen a uungar nevet jelenti,¹⁴ vagyis hogy a VIII. század végétől a Kárpát-medencei késő avarokat vangarnak hívták. Ennek azonban a "kettős honfoglalás" elmélete szempontjából nincs jelentősége, ugyanis tudjuk, hogy létezett olyan onogur népcsoport, amely bizonyosan nem finnugor nyelvet beszélt: Aszparuh bolgárjait ugyanis onogurnak, illetve onogundurnak is nevezték.¹⁵

További, nyelvi vonatkozású bizonyítékot vélt fellelteni László Gyula Mahmud Terdzsüman XVI. századi, magyar forráson felépülő török nyelvű krónikájában /Tarih-i Ungürüşz/, ahonnan többször is idézte Hunor népének Pannóniába költözése kapcsán az alábbi mondatot: "Amikor abba a tartományba érkeztek, látták, hogy csodálatosan bőséges folyamai vannak nagy számban, sok gyümölcs és bő termése van ennek az országnak, és az ő nyelvükön beszélnek."¹⁶ A tágabb szövegekörnyezetből kiemelt mondat megtévesztő önmagában is, hiszen azt már elmulasztotta László Gyula Blaszkovics József fordításából átvenni és közölni, hogy a török szöveg egy, az idézettel szomszédos passzusa szerint Hunor népe tatár nép volt.¹⁷ Így a nyelvi azonosságra vonatkozó kitétel a magyar -- illetve a kettős -- honfoglalással semmiféle kapcsolatba nem hozható. További nehézség forrása, hogy maga Hunor nem ténylegesen létezett személy, hanem mondai figura, illetve hogy a török krónika nem szolgai fordítása egy latin nyelvű alkotásnak, hanem a török történetírás szabályai és stiluskövetelményei szerint felé-

kesített, felcícomázott, számos ponton ellenőrizhetetlen információkat ránk hagyományozó munka. Egyetlen példa ennek illusztrálására: a IX. század végi Kárpát-medencét akként jellemzi Mahmud Terdzsüman, hogy ott nincs ős, hajlong a ciprus, mindenki fél narancsot tart a kezében, s felüdülni a rózsáskertbe járnak az emberek.¹⁸

Sajnos, László Gyula nem fordít figyelmet a 895. évi magyar honfoglalás előtti Kárpát-medence /illetve egészen pontosan: annak nyugati fele/ helynévanyagára. Annál sajnálatosabb ez, mert hiszen elmélete szerint éppen a Dunántúlon kellene jelentős számban finnugor jellegű földrajzi nevekre lelnünk, ott, ahol nagy számban fordulnak elő késő avar temetők. Nem készült még adattár Magyarországon a IX. századi karoling Pannónia földrajzi neveiről és azok etimológiájáról, így hát csak felületes benyomások alapján kockáztatható meg: a ránk maradt néhány tuocat helynév egyike sem mutat finnugor eredetre. Német Lajos király 860. május 8-i adománylevele például, amely az imént idézett vangar adatot tartalmazza, ilyen helyneveket sorol fel: Spraza, Sauaria, Uuachreini, Uuitinesberc.¹⁹ Pedig az állítólagos onogur-magyarok határvidékén joggal lehetne finnugor nevekre számítani.

Alig foglalkozik László Gyula olyan kérdésekkel, amelyek az általa magyarnak minősített késő avarok és Árpád magyarjai közti összetartozás tudati jelenségeivel mint nagyon fontos etnikai meghatározó tényezőkkel kapcsolatosak. Amit e vonatkozásban ír, az nem állja ki az elfogulatlan kritikát. A késő avar és a magyar mitológia

párhuzamai /égig érő fa, csodaaszarvas-monda, Szent László-legenda/ aligha sajátíthatók ki e két /László Gyula szerint egyazon/ népesség számára, hanem egy széles eurázsiai tabló részei. Nem szolgálhat a "kettős honfoglalás" elmélete bizonyosságul az a tény sem, hogy krónikáink valóban második bejövetelnek tekintik a magyarok 895. évi honfoglalását. De mivel az első honfoglalást a hunokhoz kapcsolják, s mivel tudjuk, hogy a hun--magyar rokonság tanának kidolgozása Kézai Simon nevéhez és az 1280 körüli esztendőkhöz kapcsolódik, s mert nincs semmi nyom korábbi forrásainkban /igy mindenekelőtt Anonymusnál/ a két honfoglalásra, joggal vélekedhetünk úgy: a magyar krónikák első /hun/ honfoglalása tudós kombináció eredménye és nem a valóságot tükröző, a magyar történeti tudatban megőrzött régiség. Nem tűnik jó érvek arra hivatkozni, hogy a magyar krónikák két honfoglalás-dátumot hagyományoztak ránk, s közülük az egyik a Képes Krónikában 677-re, Kézai Simonnál 700-ra téve szerepel,²⁰ vagyis nagyon közel állnak a feltételezett első magyar honfoglalás 670 körüli időpontjához. A két évszám a két krónikában nem egyazon eseményre vonatkozik. A 677-es dátum a tulajdonképpeni magyarok Szkitiából való kivonulásának időpontja /a hun--magyar rokonság terminológiája szerint ez tehát a második honfoglalás elindító eseménye/, a 700-as viszont a hunok szkitiai kapitányválasztásának éve /ami viszont az első honfoglaláshoz kapcsolódik/. A 677-es évszámot a Képes Krónika kétféle módon is értelmezi. Résztint ezt teszi meg az Attila halálától számított 104. évnek, ami évszázados té-

vedés, hiszen ugyanez a krónika Attila halálát 445-re helyezi. Részint ez évet úgy jellemzi, mint amikor III. Konsztantinosz császár és Zakariás pápa uralkodott. Nos, a császár 641-ben ült a trónra, a pápa pedig 741--752 között viselte magas méltóságát. Ezek ismeretében aligha gondolható megalapozottnak az e dátumokat a "kettős honfoglalás" elméletébe integráló elképzelés.

Végezetül nem haszon nélkül való arra utalni, hogy a magyar írásos hagyomány nem őrizte meg az avarok emlékét. A Kárpát-medencében meglepően kevés -- összesen négy -- helynév van, amely esetlegesen az avarokkal kapcsolatba hozható, ám ezek közül is három csak XIX--XX. századi előfordulásból ismert, tehát középkori meglétük több mint kétséges. Az egyetlen középkori Avar helynevünk /1485: Awarfewlde/ Nyugat-Magyarországon, Zalaegerszeg tágabb környékén van. Helynévi indítékú megfontolás alapján, hogy ti. összesen legfeljebb hét Várkony földrajzi nevet mutatunk ki a Kárpát-medencéből, s mindegyik már a középkorból adatolt,²¹ lehet arra következtetnünk, hogy a magyarok az avarokat várkonyoknak nevezték. Középkori íráshagyományunkban azonban az avarok várkony néven sem szerepelnek. Figyelembe véve a Várkony helynevek korlátozott számát, továbbá szórt elhelyezkedésüket a Közép-Duna-medencében, nem zárkozhatunk el attól, hogy -- pusztán helynévi megfontolások alapján -- feltételezzük: bizonyos avar csoportok megélték a magyar honfoglalást, ezek azonban viszonylag kevés számúak lehettek, ha pl. egy-egy besenyő törzs neve /a Talmács vagy a Kölpény név/ is nagyjából tíz-tíz előfordulás-

sal képviselteti magát Kárpát-medencei helynévanyagunkban.

A fentiek ismeretében úgy látjuk, hogy a "kettős honfoglalás" elmélete, amely pedig kifejezetten etnikai azonosításra épülő elképzelés, éppen azokon a pontokon marad kiváltképpen adós a meggyőző bizonyítással, amelyek az etnikai minősítés szempontjából elsőrendű fontosságúak: a nyelvi és az együvé tartozást kifejező tudati jelenségek dokumentálásában. Éppen ezért a "kettős honfoglalás" elméletét nem tekinthetjük megalapozottnak.

J e g y z e t

- ¹ László Gyula 1970 óta számos írását szentelte a "kettős honfoglalás" elméletének, illetve több munkájában foglalkozott azzal. A fontosabbak, valamint a legszélesebb olvasóközönséghez eljutó művek ezek: A "kettős honfoglalás"-ról. Archaeologiai Értesítő 97 /1970/ 161--190.; Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság 13 /1970/ 1. szám 48--64.; A honfoglalókról. Történelemtudomány -- történelemtanítás. Bp. 1973. 66--76.; Vértesszőlőstől Pusztaszerig. Bp. 1974. 214--225.; Régészeti tanulmányok. Bp. 1977. 211--275.; A "kettős honfoglalás". Gyorsuló idő. Bp. 1978.; "Emlékezzünk régi-ekről..." Képes történelem. H. é. n. /Bp. 1979./ 100--106.; Őstörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról. Bp. 1981.; A kettős honfoglalásról. Historia 4 /1982/ 1. szám 3--4. stb.
- ² L. pl. Fodor István: Új könyv a honfoglaló magyarságról /Dienes István: A honfoglaló magyarok/. Szabolcs-Szatmári Szemle 8 /1973/ 4. szám 121--122.; Éry Kinga: Összehasonlító biometriai vizsgálatok VI--XII. századi Közép-Duna-medencei népségeik között. Anthropologiai Közlemények 14 /1970/ 7--34.
- ³ Róna-Tas András: A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. Bp. 1978. 406--426.
- ⁴ Ny. Ny. Csebokszarov--I. A. Csebokszarova: Népek, rasszok, kulturák. Bp. 1980. 14--34.; Julian Vlagyimirovics Bromlej:

- Etnosz és néprajz. Bp. 1976. passim: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1974. 327--357.
- 5 László Gyula: A "kettős honfoglalás", az 1. jegyzetben i.m. 42., 48.
- 6 Dezső Csallány: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Bp. 1956.
- 7 Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Bp. 1938. 472--473. old. között.
- 8 Fehér Géza--Éry Kinga--Kralovánszky Alán: A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sirleletei. Leletkataszter. Szerk. Szöke Béla. Bp. 1962.
- 9 László Gyula: A kettős honfoglalásról, az 1. jegyzetben i.m. 3. A Bjelo Brdó-i kulturáról l. Bálint Csanád: A magyarság és az un. bjelo brdói kultura. Cumania IV. Archaeologia. Kecskemét 1976. 225--254.; értékeléséről Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 375--382.
- 10 Szádeczky-Kardoss Samu: A kettős honfoglalás kérdéséhez /Rövid előadásvázlat/. Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásából l. Szeged 1971. 7.
- 11 Jakubovich Emil: Lél és Lebedias. Magyar Nyelv 14 /1918/ 229-230.

- 12 Olajos Teréz: Adalék a /H/ung/a/r/i/i/ népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez. Antik Tanulmányok 16 /1969/ 87—90.
- 13 László Gyula: A "kettős honfoglalás", az 1. jegyzetben i.m. 172.
- 14 István Bóna: Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. Probleme, Angaben und Möglichkeiten. Studia Turco--Hungarica V. Turcic--Bulgarian--Hungarian Relations /With--XIth Centuries/. Bp. 1981. 109.
- 15 Gyula Moravcsik: Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in dem byzantinischen Quellen. Berlin 1958.² 218., 219.
- 16 Pl. László Gyula: A "kettős honfoglalás", az 1. jegyzetben i. m. 194., 129., 134.
- 17 Blaskovics József /ford./: A magyarok története. Tarih-i Üngürüş. Madzsar Tarihi. Magyar Hirmondó. Bp. 1982. 38.
- 18 Uo. 169.
- 19 Regesztáját l. Hans Wagner: Urkundenbuch des Burgenlandes I. Graz--Köln 1955. 6.
- 20 Emericus Szentpétery: Scriptores rerum Hungaricarum I. Budapestini 1937. 284., 147.

- 21 Kristó Gyula--Makk Ferenc--Szegefi László: Adatok
"korai" helyneveink ismeretéhez. Acta Universitatis
Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Histori-
ca XLIV. Szeged 1973. 23.